УДК 159.954.4

Литвинчук Леся

доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник
Національний авіаційний університет, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-5085-4499>
DOI <https://doi.org/10.35619/praprv.v1i15.192>

ТЕНДЕНЦІ РОЗВИТКУ ФРУСТРАЦІЙНИХ РЕАКЦІЙ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

Анотація. У статті розглядається проблема розвитку фрустраційних реакцій сучасної молоді. З'ясовано, що проблема експлікації та категоріальної визначеності феномену фрустрації знаходиться у сфері вивчення науковців різних профілів доволі давно, але у сучасних соціокультурних умовах вона набула нового ступеню актуальності. У ході проведеного нами теоретичного аналізу було з'ясовано, що фрустраційна реакція це відповідь індивіда на виникаючі непереборні перепони, що блокують діяльність на шляху до досягнення мети, супроводжуються низкою емоційних проявів.

Метою вивчення фрустраційних реакцій та станів було здійснено поширеними у психологічній практиці емпіричними методами, такими як спостереження, бесіда, анкетування, які дали можливість скласти загальну картину фрустрованості у освітньому процесі. Основними критеріями зовнішнього аналізу реакцій на фрустраційні ситуації були: прояви агресії, рухова активність, апатія, фіксація, утеча тощо. Наявність вищезазначених поведінкових показників стала прикладами зовнішнього виразу неконструктивності фрустраційного реагування досліджуваних. В результаті більш детального аналізу було встановлено, що подібні форми поведінки властиві саме тій молоді, яку було віднесено нами до групи із переважанням неконструктивних реакцій фрустраційного реагування.

Результати проективної методики Розенцвейга спрямованої на дослідження фрустраційних реакцій молоді дають можливість констатувати, що спрямованість реагування досліджуваних має ієрархічну складову отриманих показників. В ієрархії спрямованості реакцій домінують зовнішні прояви реагування, внутрішньої спрямованості на не спрямоване.

Ключові слова: фрустрація, конструктивна фрустраційна реакція, неконструктивна фрустраційна реакція, ситуація перешкоди, освітнє середовище, емоційні прояви.

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси сучасного світу в поєднанні з прискореними темпами інформатизації та соціокультурних перетворень ставлять людину в надзвичайно складні умови соціального життя. Нестабільність у політиці, економіці, освіті, постійні безсистемні зміни в усіх суспільних галузях зумовлюють дисбаланс у визначенні стійких пріоритетів, ціннісних орієнтирів та ідеалів сучасної молоді. Така соціальна дезадаптованість та психологічна нестійкість виводять на новий рівень проблему фрустрації, яка в теперішніх умовах вже стала іманентною складовою соціальних відносин. Особливої гостроти дана проблема набуває в рамках дослідження психологічної стійкості сучасної молоді, а її становлення потребує розробки і впровадження ефективних способів подолання фрустраційних реакцій, що сприятиме підвищенню рівня їх мобільності та соціальної адаптації до складних реалій сучасної дійсності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначена проблема відображає широку палітру теорій, концепцій та підходів, які сформовані в рамках різних психологічних шкіл та напрямків. До дослідження, пояснення та прогнозування залучена велика кількість наук та наукових течій, які використовують різноаспектний підхід із позицій психології, правознавства, педагогіки, соціології, медицини тощо.

Американські психологи (Чаелд, Вотерхаус) тлумачили фрустрацію у контексті наявності конкретної перешкоди. У їх експериментах було підтверджено позицію, що фрустрація окремого виду діяльності може призвести до зниження загальної якості всієї

подальшої роботи (Дубовицкая, 2008). Цікавою є позиція Брітт, Янус стосовно того, що фрустрація існує у двох співіснуючих площинах, як ситуація і як поведінкова реакція. Важливу роль при цьому відіграють обструкції та бар'єри, які мають зв'язок з агресією, емоційною напругою та конфліктами (Прахова, 2015).

У свою чергу Сарджент вказує на той не мало важливий факт, що емоційний відбиток і коректне розуміння фрустраційної ситуації є пріоритетним фактором при формуванні та прояві абсолютної більшості фрустраційних реакцій. Виходячи з цієї точки зору фрустрація провокує конкретні зміни в людській поведінці, яка залежить від значної кількості стимулів та проміжних факторів (Прахова, 2015).

Із погляду біхевіористських теорій, функціональна семантика фрустрації зводиться до констатування певної зміни або помітного загальмування очікуваної реакції, тобто розглядається як значуща перепона діяльності. Ключові біхевіористські підходи до феномену фрустрації можна умовно згрупувати за такими трьома концептуальними вимірами: 1) теорія «фрустрації – агресії» (Доллард, Дуб, Мауер, Міллер, Сірс); 2) теорія «фрустраційної регресії» (Багнер, Левін, Дембо та ін.); 3) теорія «фрустраційної фіксації» (Майєр) (Фоміна, 2018: 195–210; Шмарова, 2018: 176–181).

Визначальними концептами та специфічними характеристиками цієї теорії є: 1) диференціація типів фрустрації (первинна й вторинна); 2) класифікація (таксономізація) реакцій людини на фрустраційну ситуацію (за напрямками та типами); 3) вичленування трьох рівнів психозахисту організму людини в ситуації фрустрації (імунологічний, автономний, кортикальний); 4) запровадження й обґрунтування термінологічної суті фрустраційної толерантності як особистісної стійкості до фрустраторів і фрустраційних ситуацій (Rosenzweig, 1941: 347–349).

Крізь призму логотерапевтичного підходу (за В. Франклом) розглядається базове поняття «екзистенційної фрустрації» як певної альтернативи щодо поглядів, згідно з якими фрустрованими можуть бути лише біологічні потяги людини (Франкл, 1990: 366). Плотічер відзначав, що фрустрація є тим складним станом, який притаманний, насамперед, організмові, а не лише особистості в соціальних вимірах (Плотічер, 1969: 137–141). Враховуючи складність та багатовекторність проблеми фрустрації, вище наданий розподіл є умовним, оскільки більшість існуючих досліджень мають яскраво виражений міждисциплінарний характер (Литвинчук, 2015).

Узагальнюючий аналіз наукових доробок сучасних вітчизняних та іноземних психологів показав зміщення дослідницького інтересу з роботи над створенням цілісної теорії фрустрації на міждисциплінарний та вузькоспеціалізований аналіз зазначеної проблеми. В останнє десятиріччя на сторінках періодичних видань збільшилася кількість публікацій, присвячених дослідженню фрустрації в контексті її зв'язку з іншими науковими галузями знань: медицина (психологічна сутність соматогенної фрустрації, фрустрація як чинник дезадаптації у пацієнтів з психічними розладами та ін.); право (реакції на фрустрацію у співробітників правоохоронних органів, фрустрація як предиктор девіантної поведінки тощо); філософія (фрустрація ціннісно-смислової сфери людини, екзистенційна фрустрація як спрямованість особистості та ін.); загальна психологія; соціальна психологія (соціальне виховання деліквентів у стані фрустрації, фрустрація та образ «Я» у деструктивних соціальних явищах та ін.); вікова та педагогічна психологія та ін.

Узагальнюючий аналіз існуючих методологічних та теоретико-парадигмальних засад вивчення феномену фрустрації та її реакцій показав не тільки відсутність єдиного ракурсу у його розробці та тлумаченні, але й дисбаланс у визначенні чинників, що детермінують процес виникнення і подолання фрустраційних реакцій сучасної молоді зокрема.

Метою статті є презентація результатів дослідження фрустраційних реакцій сучасної молоді.

Виклад основного матеріалу. Дослідженням було охоплено 27 першокурсників. Метою вивчення зовнішніх чинників, що провокують появу фрустраційних реакцій та станів було застосування поширених у психологічній практиці емпіричних методів (спостереження, бесіда, анкетування та ін.), які дали можливість скласти загальну картину фрустрованості.

Основними критеріями зовнішнього аналізу реакцій на фрустраційні ситуації були: прояви агресії, рухова активність, апатія, фіксація, утеча тощо. Наявність вищезазначених поведінкових показників стала прикладами зовнішнього виразу неконструктивності фрустраційного реагування досліджуваних. В результаті більш детального аналізу (із залученням методів анкетування та бесіди) було встановлено, що подібні форми поведінки властиві саме тим особам, які були віднесені нами до групи із переважанням неконструктивних реакцій фрустраційного реагування. Також було застосовано проективну методику Розенцвейга, яку можна віднести до групи інтерпретаційних проективних методик. Стимульний матеріал тесту Розенцвейга складається з 24 малюнків, на яких зображені обличчя, що знаходяться у фрустраційній ситуації перехідного типу. Персонаж, зображений зліва, промовляє слова, якими описується фрустрація власна чи іншого індивідуума. Над персонажем, зображеним справа, є порожній квадрат, у який обстежуваний повинен вписати першу відповідь, що спала на думку. Риси та міміка персонажів на малюнках відсутня. Зображені ситуації достатньо повсякденні та можуть бути розподілені на дві групи:

- ситуації-перешкоди чи, за термінологією Розенцвейга, «еоблокінгові». Тут як-небудь перешкода чи діюче обличчя бентежить, збиває з пантелику, фруструє будь-яким прямим засобом персонаж, що знаходиться на малюнку праворуч;
- ситуації звинувачення, чи «супереоблокінгові». У цих ситуаціях персонаж звинувачується в чому-небудь або його притягають до відповідальності. Оцінка одержаних відповідей, згідно з теорією Розенцвейга, здійснюється за напрямком реакції (агресії) та її типу.

За напрямком реакції розподіляються на:

- екстрапунітивні – реакція спрямована на живе чи неживе оточення;
- інтропунітивні – реакція спрямована на самого себе;
- імпунітивні – фруструюча ситуація розглядається як щось незначне чи неминуче.

За типами фрустраційні реакції поділяються на три групи:

- *перешкоджаюче-домінантні (obstacle dominance)* – підкреслюється наявність перешкод, що викликають фрустрацію; на них робиться акцент незалежно від їх оцінки як сприятливих, несприятливих або малозначущих (характеризується ступінь ригідності людини у стресових ситуаціях);
- *самозахисні (ego defence)* – проявляється активність у вигляді засудження когось-небудь, заперечення або визнання власної провини; такі реакції спрямовані на захист свого «Я» (дозволяє оцінити загальну стресостійкість індивіда);
- *потребово-наполегливі (necessary persistent)* – характеризуються постійною потребою знайти конструктивне розв'язання конфліктної ситуації у формі вимоги про допомогу від інших осіб або прийняття на себе зобов'язання розв'язати ситуацію самостійно (проявляється орієнтація людини на раціональне вирішення проблеми) [288].

Поєднання шести названих вище категорій у своїй сукупності дає дев'ять основних оціночних факторів, а також два додаткових параметри, кожен з яких має відповідну позначку у вигляді букви. Вони, у свою чергу, слугують основою для складання загального профілю фрустраційних реакцій. Виходячи з аналізу досліджень щодо вивчення реакцій, що виникають під фруструючим впливом, можна зробити висновок: фрустраційна реакція визначається як відповідь індивіда на виникаючі непереборні (об'єктивні або суб'єктивно так розуміються) перешкоди, що блокують діяльність на шляху до досягнення мети та супроводжуються низкою емоційних проявів. Специфіка фрустраційного реагування залежить від ряду факторів, у тому числі від вікових особливостей особистості, що розвивається. В аспекті проблеми фрустрації представляється можливим розглядати реакції, що виникають під її впливом, з позиції їх конструктивності і не конструктивності. Виходячи з суперечливих поглядів низки авторів на природу прояву фрустраційної реакції, постає питання більш чіткої класифікації стосовно певної вікової категорії. Порівняльний аналіз класифікацій фрустраційної реакції в інтерпретації дослідників став основою для поділу

реакцій на конструктивні і неконструктивні. Показниками конструктивного і неконструктивного фрустраційного реагування можуть виступати: типи та напрямки реакцій, інтенсивність фрустрованості, характерні психічні стани. Визначаючи фрустраційну реакцію і інтенсивність фрустрованості як характерний стереотип реагування, ми виходимо з того, що в нормі її прояв властивий всім людям. У той же час висока ступінь фрустрованості провокує формування негативних рис особистості.

Основними критеріями для оцінки фрустраційних реакцій використовуються дев'ять основних і дві додаткові категорії інтерпретації відповідей:

Е' (екстрапунітивна реакція перешкоджаюче-домінантного типу) – у відповіді у значній мірі підкреслюється наявність значимої фруструючої обставини або перепони. Цей фактор є розповсюдженням у ситуаціях перепони.

Е (екстрапунітивна реакція самозахисного типу) – відкриті прояви агресії, звинувачення та претензії направлені на іншу особу, або певний предмет у оточенні.

Е – суб'єкт не звинувачує інших, але активно заперечує свою вину за вчинок, що викликав фрустраційну ситуацію.

е (екстрапунітивна реакція потребово-наполегливого типу) – вирішення фрустраційної ситуації очікується від іншої особи, яка має допомогти у трансформації негативних наслідків.

Г' (інтропунітивна реакція перешкоджаюче-домінантного типу) – фрустраційна ситуація інтерпретується як корисна, вигідна і позитивна для суб'єкта; може зустрічатися варіанти визнання причетності суб'єкта до фрустрації іншої особи.

і (інтропунітивна реакція самозахисного типу) – вся агресія, звинувачення претензії направлені на самого себе; наявним є відчуття вини, сорому, прагнення вибачитися.

І – свою вину суб'єкт визнає, але відповідальність за скоєний вчинок заперечує, роблячи посилання на обставини дійсності.

і (інтропунітивна реакція потребово-наполегливого типу) – суб'єкт самостійно шукає вихід із фрустраційної ситуації, як правило через власне почуття вини.

М' (імпунітивна реакція перешкоджаюче-домінантного типу) – мінімальна оцінка фрустраційної значимості ситуації, аж до повного відгородження від її існування.

М (імпунітивна реакція самозахисного типу) – відповідальність особи, що включена у фрустраційну ситуацію заперечується, будь-яке засудження оминається.

т (імпунітивна реакція потребово-наполегливого типу) – висловлюється надія, що час або нормальний хід подій сам по собі приведе до вирішення проблеми і для цього потрібен тільки час. Окремо може підкреслюватися той факт, що взаємопоступливість та взаємодопомога нівелюють фрустраційну ситуацію.

Що стосується типу реакцій, то результати дослідження однозначно підтвердили переважання самозахисних реакцій. (Рис.1.)

Рис.1. Ієрархія типів фрустраційних реакцій юнаків та юнок

За отриманими даними, $OD = 4,97$; $NP=8,43$ $ED= 10,63$. Тобто можна сказати, що є відмінності в проявах різних реакцій, і вони утворюють певну ієрархію. Сильніше всього проявляється реакція $ED= 10,63$ – у досліджуваних вона формує захисний тип реагування. Перевага самозахисної реакції ED пов'язана з віковими особливостями. Отже, дані отримані в результаті дослідження показали, що фрустраційні реакції мають різну динаміку (за типом і напрямком).

Рис 2. Ієрархія спрямованості реакції юнаків та юнок

За отриманими даними, $M=6,53$; $E=10,24$; $I= 7,22$. Поєднання домінуючих показників типу і спрямованості реагування представляє зовні еґо-захисний тип реакцій (ED / E), перевага якого характеризується неконструктивними проявами: агресія відносно зовнішнього оточення з активним запереченням своєї провини. При цьому характерні наступні реакції: ворожість, агресивність, звинувачення інших у виникненні фруструючої ситуації.

Проведене емпіричне дослідження фрустраційних реакцій молоді дає можливість констатувати, що спрямованість реагування має ієрархічну складову отриманих показників. В ієрархії спрямованості реакцій домінують зовнішні прояви реагування E (10,24), внутрішньої спрямованості I (7,22), на не спрямоване M (6,53). Поєднання домінуючих показників типу і спрямованості реагування представляє зовні еґо-захисний тип реакцій (ED / E), перевага якого характеризується неконструктивними проявами: агресія відносно зовнішнього оточення з активним запереченням своєї провини.

Конструктивні фрустраційні реакції характеризуються адекватністю, активністю, свідомістю і спрямованістю на вирішення ситуації перешкоди з урахуванням можливостей суб'єкта. Неконструктивні фрустраційні реакції проявляються у відмові від адекватного дозволу, в використанні самозахисних реакцій, в фіксації на перешкоді, підкресленні своєї провини або обвинуваченні інших осіб.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Теоретично з'ясовано, що фрустрація це психічний стан, що виникає в умовах сильної мотивованості досягти мети, вирішити задачу, задовольнити значущу потребу, і наявності перешкоди до цього досягнення, яка виражається в особливостях переживання та поведінки. Виявлений факт свідчить про те, що для сучасного підростаючого покоління існує тенденція до прагнення активного самоствердження, підвищена емоційність і перенос провини на інших осіб. Прагнення до отримання швидкого результату.

Перспективною подальших розвідок вважаємо розробку технологій психологічної роботи, спрямованої на розвиток конструктивних фрустраційних реакцій сучасної молоді.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Дубовицкая, Т. Д., & Эрбегеева, А. Р. (2008). Проблема фрустрации у студентов на начальном этапе обучения в вузе. *Высшее образование сегодня*, 9, 54.
- Литвинчук, Л. М. (2015). Застосування методів музикотерапії як метод підвищення адаптаційної здатності організму осіб, хворих на наркоманію. *Актуальні проблеми* Випуск 15, 2020. Збірник наукових праць РДГУ

- психології : Зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. (XI (13), с. 79-88). Київ.
- Плотичер, А. И. (1969). Некоторые соображения по вопросу фрустрации. *Вопросы психологии*, 2, 137–141.
- Прахова, С. А. (2015). Лонгitudне дослідження феномену фрустрації учнів різних вікових груп. *Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*, 1, 194-202.
- Фомина, Ю. И. (2018). Особенности проявлений этнической миграционной готовности у современной молодежи. *Вестник Московского государственного областного университета*, 3, 195-210.
- Франкл, В. (1990). *Человек в поисках смысла*. Москва: Прогресс.
- Фрейд, З. (2003). *Психология бессознательного*. Санкт-Петербург: Питер.
- Rosenzweig, S. (1941). Need-persistent and ego-defensive reactions to frustration as demonstrated by an experiment on repression. *Psychological Review*, 48(4), 347-349.

REFERENCES

- Duboviczkaya, T. D., & Erbegeeva, A. R. (2008). Problema frustracii u studentov na nachalnom etape obucheniya v vuze [The problem of frustration among students at the initial stage of study at a university]. *Vysshee obrazovanie segodnya*, 9, 54. [in Russian].
- Lytvynchuk, L. M. (2015). Zastosuvannya metodiv muzykoterapii yak metod pidvyshchennia adaptatsiinoi zdatnosti orhanizmu osib, khvorykh na narkomaniu [Application of music therapy methods as a method of increasing the adaptive capacity of the body of persons suffering from drug addiction]. *Aktualni problemy psykholohii : Zb. nauk. pr. In-tu psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy* (XI (13), с. 79-88). Kyiv. [in Ukrainian].
- Ploticher, A. I. (1969). Nekotoryie soobrajeniya po voprosu frustratsii [Some Considerations on Frustration]. *Voprosyi psihologii*, 2, 137-141 [in Russian].
- Prakhova, S. A. (2015). Longityudne doslidzhennya fenomenu frustratsiyyi uchniv riznikh vikovykh grup [Longitudinal study of the phenomenon of frustration of students of different ages]. *Prikarpatiskij naczionalnij universitet imeni Vasilya Stefanika*, 1, 194-202. [in Ukrainian].
- Fomina, Yu. I. (2018). Osobennosti proyavleniy etnicheskoy migratsionnoy gotovnosti u sovremennoy molodeji [Features of the manifestations of ethnic migration readiness among modern youth]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta*, 3, 195-210. [in Russian].
- Frankl, V. (1990). *Chelovek v poiskah smysla [A man in search of meaning]*. Moskva: Progress. [in Russian].
- Freyd, Z. (2003). *Psihologiya bessoznatelnogo [Psychology of the unconscious]*. Sankt-Peterburg: Piter. [in Russian].
- Rosenzweig, S. (1941). Need-persistent and ego-defensive reactions to frustration as demonstrated by an experiment on repression. *Psychological Review*, 48 (4), 347-349 [in English].

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF FRUSTRATION REACTIONS OF MODERN YOUTH

Lesia Lytvynchuk

Ph.D. in Psychology, Senior Researcher

Aviation psychology Department,

National aviation University,

<https://orcid.org/0000-0002-5085-4499>

DOI <https://doi.org/10.35619/praprv.v1i15.192>

Abstract. *The article considers the problem of development of frustration reactions of modern youth. It was found that the problem of explication and categorical definition of the*

phenomenon of frustration has been in the field of study of scientists of various profiles for a long time, but in modern socio-cultural conditions, it has gained a new degree of relevance. In the course of our theoretical analysis it was found that a frustrating reaction is an individual's response to emerging insurmountable (objective or subjectively understood) obstacles that block activities on the way to achieving the goal, accompanied by a number of emotional manifestations.

Our empirical study covered 20 students. The aim of studying the external factors that provoke the appearance of frustrating reactions and states was supplemented by empirical methods common in psychological practice (observations, interviews, questionnaires, etc.), which made it possible to form a general picture of frustration in the educational process. The main criteria for external analysis of reactions to frustration situations were: manifestations of aggression, motor activity, apathy, fixation, escape, and so on. The presence of the above behavioral indicators became examples of the external expression of unconstructive frustration response of students. As a result of a more detailed analysis (using the methods of questionnaires and interviews) it was found that such forms of behavior are specific to those students who were assigned to a group of students with a predominance of unconstructive reactions of frustration.

The results of Rosenzweig's projective method aimed at studying the frustrating reactions of young people make it possible to state that the orientation of adolescents' response has a hierarchical component of the obtained indicators. The hierarchy of direction of reactions is dominated by external manifestations of response, internal orientation to non-directed. The dominance of outwardly directed reactions is characteristic of adolescence and is associated with increased activity, emotionality, a desire for self-defense, and defending one's position.

Keywords: *frustration, constructive frustration reaction, non-constructive frustration reaction, obstacle situation, educational environment, emotional manifestations.*

Стаття надійшла до редакції 27.09.2020 р.